

NAGY JÓZSEF

HITBIZOMÁNYOK MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZADBAN

Történeti előzmények

A hitbizományi rendszer ismeretlen a középkori magyar tulajdonjogban. A hitbizományi rendszer mint intézmény Spanyolországban alakult ki, valamikor a 16. században, amikor a földrajzi felfedezések nyomán megnőtt az új földrészekről a beáramló nemesfém, ez megnövelte a vásárlóerőt és a vásárlási kedvet, amely bizonytalanná tette a középkorból fennmaradt birtokjogi struktúrákat. A hitbizományi birtok ugyanis egy kötöttforgalmú családi birtoklási jog, amely nem osztható fel és nem idegeníthető el. A hitbizomány alapítója meghatározza azt a férfiágot, amely a birtokot és annak igazgatását öröklí. Nőágon csak a férfiág kihalása esetén történhet öröklés, de ebben az esetben is a nőörökös legidősebb fiúgyermeké viszi tovább a birtok igazgatását. Ez a tulajdonforma létrejötté utáni első századokban csak főúri családok számára volt engedélyezett, s a hitbizomány csak az uralkodó engedélye alapján alakulhatott meg. Azért beszélünk családi hitbizományról, mert bár a birtok jövedelmének hasznélvezője a hitbizomány örököse, azt el nem adhatja, kölcsönrel csak a birtok fejlesztése érdekében és a vagyon arányában terhelheti meg, s bár a birtok irányításába a család tagjainak semmi beleszólása nincs, a birtok valójában a hitbizományt alapító személy örököseinek, leszármazottainak a tulajdona. Mivel azonban a birtok irányítása és jövedelme egy kézben van, az örökös köteles a család minden tagját rangjának megfelelő ellátásban részesíteni.¹

A 16–17. században családi hitbizományként csak földtulajdonról beszélünk, a tőkés társadalom előrehaladtával azonban pénztőke, bérházak, műgyűjtemények is lehettek a hitbizomány tárgyai. Az említett századokban terjedt el a rendszer Franciaországban, Németországban, Olaszországban és Ausztriában is. Magyarországra ausztriai közvetítéssel került a 17. század végén. I. Lipót 1687-ben „Az ország mágnásai és előkelői romlásának elhárítása, s a fekvő jószágok szokás szerint megkísérelt önkényes elidegenítésének, s elpazarlásának megfékezése végett” engedélyezte az első hitbizo-

¹ Magyar jogi lexikon. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Bp., 1903. IV. k. 147.

mányok létrejöttét.² Ez a törvény, mint a szövegéből is látható, kizárólag csak főnemesekre vonatkozott. Ezt megelőzően már 1653-ban gróf Pálffy Pál létrehozott két, összességében közel százezer holdas hitbizományi birtokot, mivel azonban ezek Ausztriában voltak törvénysértést nem követett el. Az 1723. évi országgyűlés törvényalkotásában a hitbizomány alapítási jogát III. Károly kiterjesztette a köznemességre is.³ Ezt az uralkodói gesztust egyes történészek összefüggésbe hozzák a Habsburg-ház nőági örökösödési jogának elismerésével.

Annak ellenére, hogy feltételezhetően I. Lipótnál a magyar arisztokrácia is szorgalmazhatta a hitbizományi törvény kiadását nem mondhatjuk, hogy az 1690-es években tömeges lett volna a hitbizományok alakítása. Ennek egyik oka valószínűleg az lehetett, hogy még javában folyt a török elleni háború, s nagy volt a birtoklási jogbizonytalanság, másrészt ez az új birtoklási forma lényegében ismeretlen volt még az arisztokrácia előtt is és a hagyományos örökösödési rendszer helyett egy kézbe tenni a birtoklás jogát, az örökösök többségét pedig bizonytalanságban hagyni, nem volt túlságosan szimpatikus a nagybirtokosok előtt sem. Az 1690-es években mindössze két hitbizomány létesült. 1693-ban hozta létre gróf Zichy István 39 000 holdas balassagyarmati hitbizományát és ebben az évben kezdődött meg és 1696-ban fejeződött be herceg Esterházy Pál fél Dunántúlra kiterjedő 402 820 kat. holdas hitbizományának kialakítása. Utána 1720-ig újabb hitbizomány alakítására nem került sor.⁴

1720 és 1848 között (a jobbágyfelszabadítás előtt az utolsó hitbizomány létesítés 1835-ben volt) összesen 27 hitbizomány jött létre. Ez önmagában nem nagy szám, de a legnagyobb hitbizományok ekkor alakultak meg. Az Esterházy uradalmon kívül 1728-ban alakult gróf Schönborn Ferenc hitbizománya 240 000 holdon, 1765-ben gróf Festetics Kristóf két hitbizománya 160 000 holdon, 1831-ben Szász-Koburg gothai Nándor herceg hitbizománya 147 000 holdon. Csupán ez az öt nagybirtok egymillió egyszázezer holdat zárt el a szabad piaci forgalom elől.⁵

Annak ellenére, hogy 1723 után már köznemések is alakíthattak hitbizományt 1848 előtt erre nem találunk példát. Sőt, 1790-től a köznemesi képviselők számos országgyűlésen felvetik a hitbizományok eltörlését. Az 1790-ben ismét napirendre kerül a kérdés már 500 telket javasolnak felső határ-

² I. Lipót 1687. évi decretuma. (IV) 9. tc. Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvénycikkek. Bp., 1900. 341.

³ Magyar Törvénytár 1657–1740. évi törvények. 613.

⁴ Dr. Katona Mór: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894. 364.; valamint Magyar jogi lexikon 1903. 149.

⁵ U. o.

nak. Az 1832–36-os országgyűlésen külön napirendenként szerepelt a hitbizományok kérdése. Az 1834. július 12–15. közötti vitában 22 képviselő szólalt fel, közülük 19 a hitbizományi rendszer eltörlése mellett foglalt állást.⁶ A vitában felszólalt a reformellenzék három kiváló képviselője Kölcsény Ferenc, Deák Ferenc és Felsőbüki Nagy Pál is. Kölcsény beszédében cáfolta azt a felfogást, mintha egyes nagy nevek konzerválása politikai jelentőséggel bírna, majd felszólalását így fejezte be: „Mivel a társaság céljai, a közszorgalom, virágzat és védelmi rendszer úgy kívánják; mivel a hitelezők természeti jogai, s a nemzeti közhitel szabadítást várnak; mivel a haza egészéről, a nemzetről, nem pedig egyes nevekről kell gondoskodnunk; mivel törvényeinknek már egyszer a régi szennyből kiszabadulniuk kell; mind a jelenben fennálló intézeteket eltöröltetni kívánom, mind azt óhajtom, hogy jövődre is megtilalmaztassanak”.⁷

Deák beszédében ugyancsak a hitbizományok eltörléséért szállt síkra. „Hazánk hajdani virágzásának korában fideicommissumok nem valának. 1687-ben I. Lipót hozta be azokat a magyar oligarchiának ajándékkul; a külföld feudalizmusából eredett intézetet adta főrendeinknek cserében az aranybulla utolsó záradékáért. De a csere nemzetünkre nézve nem nagy hasznot hozott, mert előbb a belső háborúk, azóta ezen intézkedéseknek lassú mérge rontotta meg hazánk lehető virágzását. Mióta a hajdan kornak körülményeivel a hajdani nemzetségek fontossága is elenyészett: nem látom okát, hogy miért kelljen a pusztá névnek hazánk kifejlődését, a nemzet belső ereje és élete emelkedését, a hitelt, a nemzeti közérdeket szükség nélkül feláldozni? S ezért a természet rendével és igazsággal ellenkező, hazánkra káros fideicommissumok eltörlésére szavazok”⁸

Felsőbüki Nagy Pál – aki Sopron megye követe volt és így közvetlenül is tapasztalhatta a hitbizományok hatását, így fejezte be beszédét: „Ha ki azt hiszi, hogy egy vagy más családi név fényéhez van, nem mondom a hon boldogsága, hanem csak az arisztokráciának virágzása csatolva: adja be az országgyűlésnek azon családok lajstromát, melyeket e szerint az egész ország arisztokráciájából kiemelni, s különösen conserválni kell: hadd tudjuk már egyszer meg, mely nevek azok, melyekben a magyar név dicsőségének palladiuma rejtve van”.⁹

1848-ban a polgári forradalom felszabadította a jobbágyságot, megteremtette a polgári jogegyenlőséget és a polgári tulajdonjogot, de az Alapvetően feudális jellegű hitbizományi rendszert nem érintette. Az önkényuralom

⁶ Közgazdasági Lexikon. Szerk.: Halász Sándor–Mandello Gyula. Bp., 1898. L. k. 849.

⁷ Dr. Földes Béla: Közgazdasági Értekezések. Bp., 1902 II. k. 160.

⁸ Idézi: Dr. Földes Béla: i. m. 160.

⁹ Dr. Földes Béla: i. m. 161.

időszakában 1862. október 9-én intézett egy leiratot Ferenc József a magyar kuriához a családi hitbizományok ügyében, amelyben azonban csak a polgári átalakulásnak megfelelő formai változások voltak. Hasonlóan eljárásjogi jellegű volt az igazságügyminiszter 1869. április 7-i rendelete, talán annyi különbséggel, hogy itt a pénztőke, mint hitbizományi fogalom már erőteljesebben szerepel.¹⁰

A rendelet megjelenése előtt elfogadott 1868. évi LIV. tc., amely a polgári törvénykezési rendtartásról szól mindössze egy pontban foglalkozik a hitbizományokkal. „A hitbizományi ügyek úgy az anyagi javak megbíráására, mit a biztonsági felügyeletre nézve azon megye törvényszékéhez utasítatvák, melynek területén a jószág feje fekszik” (21.§.)¹¹

A kialakuló magyar polgári államszervezet tehát nem tudott mit kezdeni az alapvetően feudális jellegű intézménnyel. Néhány törvénycikkkel ezt az öskövületet nem lehetett megreformálni, megszüntetéséhez pedig önálló törvényre lett volna szükség, amely viszont feltételezhetően szembe került volna polgári tulajdonjogi törvényekkel is.

A kialakuló kapitalista rendszerbe pedig feltétlenül szükség lett volna a hitbizományok felszámolására. A polgári forradalom felszámolta a feudális kötöttségeket, s szabaddá tette a földtulajdon forgalmát. Bankok széles hálózata állt a birtokukat korszerűsíteni kívánó birtokosok rendelkezésére. De megszűnt az ősiség is, amely ugyan lehetetlenné tette a hitelezést, de egyben védte is az ősi, nemesi tulajdont. A birtok szabad kereskedelme mellett viszont megtörténhetett, hogy az adóssággal túlzottan megterhelt birtok a bankok kezére kerül, vagy elárverezik. 1867 után tömegessé vált a hitbizományok létesítése. Mint már korábban említettük 1848 előtt 27 hitbizomány létesült. Az önkényuralom idején mindössze öt. (Csupán meg kívánjuk jegeezni, hogy a szabadságharc bukása után az első hitbizományalakító 1852-ben báró Haynau Gyula volt.) A kiegyezés és 1895 között viszont 60 hitbizomány jött létre. Ezen hitbizományok zöme azonban 10 000 hold alatt volt, sőt néhány még az ezer holdat sem érte el. Az összesen 93 hitbizomány azonban 2 313 499 katasztrális holdat foglalt el, ami a termelőterület 4,8%-át jelentette.¹²

Később, a 20. század elején néhány földbirtokot, a hitbizományi jellegét megtartva banktőkévé változtattak át, de ez a birtokviszonyokban lényeges változást nem jelentett.

Tovább növeli a hitbizományok negatív hatását, hogy azok területileg igen aránytalanul oszlottak meg. Az összes hitbizományi birtok 44,7% a

¹⁰ Dr. Katona Mór: A magyar családi hitbizomány. Bp., 1894. 368. ill. 387.

¹¹ Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvények. Bp., 1890. 511.

¹² Dr. Földes Béla: I. m. 172.

Dunántúlon volt, s az egész termőterület 13,4%-át foglalta el. Ráadásul a Dunántúlon nagy kiterjedésű egyházi és más kötöttforgalmú birtokok is voltak. Országosan a megye területéhez viszonyítva a következő helyeken volt igen nagy a hitbizományok aránya: Bereg 37,4% (itt tulajdonképpen csak egy nagybirtok, az 1728-ban beregszászi központtal alapított gróf Schönborn Ferenc-féle hitbizomány volt 246 000 holdon), Sopron 27,6%, Moson 20,9%, Baranya 19,7 %, Somogy 16,7%, Zala 15,7%.¹³ Ezt a rendkívül egészségtelen birtokmegoszlást mely parasztok tömegét zárta el a földszerezés lehetőségétől, még tovább fokozta az, hogy a hitbizományi birtokok többsége nagybérlők kezén volt, ami a kistermelők részére a kisbérletet is lehetetlenné tette.

Hitbizományok az 1920-as években

Lényeges változások a magyarországi hitbizományok életében a 20. század első két évtizedében már nem történtek. Mintegy 20 000 holddal csökkent a földhitbizományok területe elsősorban azért, mert tulajdonosaik vagyonaikat pénztőkébe helyezték. Így 1916-ban 2 291 000 kat. hold hitbizományi terület volt az országban, amely a terület 4,8%-át foglalta el. A központi Statisztikai Hivatal kimutatása szerint 1920-ban a trianoni országhatárok között 1 105 000 kat. hold hitbizományi birtok volt. Amíg tehát az ország területi vesztesége 67%-os volt, a hitbizományok területében 51,8%-os csökkenés mutatkozott.¹⁴ Mivel a trianoni ország területe 16 153 700 kat. hold (kerekített számítással a statisztikusok is 16,16 millió kh.-t számolnak) volt, a hitbizományi birtokok a terület 6,8%-át foglalták el. Az ország területéhez képest tehát a hitbizományok részesedése 2%-kal növekedett. Ez a birtokállomány és részesedés több ok miatt az 1920-as években lényegesen változott. Több család majorátusi ága kihalt, az örökösök pedig a hitbizományi rendszert megszüntették. Jelentős területi csökkenést eredményezett a vagyonválság törvény és az 1920. évi XXXVI. tc., a Nagyatádi-féle földreform.

Itt külön kell megemlítenünk az 1874-ben gróf Károlyi György által alapított 38 000 holdas parád–debrői uradalmat, melynek birtokosa 1918-ban gróf Károlyi Mihály volt. Tekintettel Károlyinaki az 1918-as forradalomban betöltött szerepére a hitbizományi birtokot az ellenforradalmi kormányzat már 1919 végén zárgondnokság alá vette. Mivel a zárgondnokság alá vette. Mivel a zárgondnokság csak átmeneti állapotot jelenthetett a nemzetgyűlés

¹³ Dr. Katona: i. m. 385.

¹⁴ Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1013–1016.

1921. augusztusában elfogadta „a hazaárulók vagyoni felelősségéről szóló 1915: XVIII. törvénycikk” kiegészítéséről szóló 1921: XLIII. törvénycikket, amely ugyan meg sem említette Károlyi nevét, de birtokát elkobozta. A törvénycikk első pontja kimondta: Amennyiben az 1915: XVIII. törvénycikk értelmében vagyoni felelősséggel tartozó személy harmadik személy jogával vagy egyébként korlátolt tulajdonjog, hitbizomány birtoklása vagy várományosi joga, haszonélvezet, vagy egyéb korlátolt jog tartozik, ez a jog ugyanazon korlátok közt száll az államra, amint a felelős személyt illette. – A felelős személynek a felelősségét megállapító bűncselekmény elkövetése után az átszállás tárgyára nézve tett lemondó vagy elengedő nyilatkozata, vagy más rendelkezése az állammal szemben hatálytalan.¹⁵ Ez még mindig csak egy átmeneti állapotot jelentett, de amíg a Károlyi ellen folytatott hazaárulási pert le nem zárták addig végleges döntést nem hozhattak. Ezt az 1929. évi XXXIII. tc. végezte el, mely úgy döntött, hogy a hitbizomány birtokainak 60%-a az államkincstár kezelésében mint Nemzeti Közművelődési Alap tanulmányi célokra fordítja jövedelmét, a fennmaradó 40%-ot pedig a család rendelkezésére bocsájtják.¹⁶ Az 1920 decemberében elfogadott földreformtörvény (1920:XXXVI.tc) teljesen figyelmen kívül hagyta a hitbizományi birtokok különleges jogállását, s azokat mint polgári tulajdont kezelte. A törvény 16.§-a kimondja: „Amennyiben ez a törvény mást nem rendel, az államot földbirtokpolitikai célokra minden mezőgazdasági ingatlan elidegenítése esetében ennél a törvénytől fogva elővásárlási jog illeti meg”. Ezt a törvény 30.§-a meg a következőkkel toldja meg: „Az állam megváltás útján megszerezhet továbbá bármely nagy birtok mezőgazdasági művelésre alkalmas területéből annyit, amennyinek megváltása az Országos Földbirtokrendező Bíróság megállapítása szerint a nagybirtok meg nem váltott részein üzemének megfelelő okszerű gazdálkodást nem gátolja”.¹⁷ Elvileg tehát a kormány földbirtokpolitikai célra „bármely” birtokot igénybe vehet. Sajnos a törvény végrehajtása során nagyon sok esetben megmaradtak „elvi” alapon.

A másik olyan gazdasági jellegű intézkedés, amely erőteljesen érintette a hitbizományokat is, az 1921-ben elfogadott vagyonváltság törvény volt. Az 1920-ban területében és népességében erősen megcsonkított, ezernyi gazdasági és társadalmi problémával küzdő ország, amelyet ráadásul még pénzügyi válság is sújtott, nehezen tudott kilábalni nehéz helyzetéből. 1921 tavaszán Hegedűs Lóránt a Bethlen-kormány első pénzügyminisztere egyszeri 25%-os vagyondézsmát kivetését javasolta, amiből szerinte rendbe lehetett volna hozni az államháztartást. Bár ezzel a kormány tagjai sem értettek

¹⁵ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Bp., 1922. 369.

¹⁶ Magyar Törvénytár. 1929. évi törvénycikkek. Bp., 1930. 439.

¹⁷ Magyar Törvénytár 1920. évi törvények. Bp., 1921. 236., ill. 242.

egyed, mérsékeltebb formában mégis a törvényhozás elé került, s augusztus végén megszületett az 1921:XLV. tc. az ingatlanok, a felszerelési tárgyak, az áruraktárak, az ipari üzemek és egyéb jószágok vagyonszállásáról. Ez a törvény progresszíven haladva 20%-ban szabta meg a vagyonszállás felső határát és földtulajdon esetében lehetővé tette a természetbeni megváltást is. A törvény 15.§-a kimondja: „Tényleges birtokos alatt késég esetében a telekkönyvi tulajdonost kell érteni. Hitbizományi ingatlannál a vagyonszállás a hitbizományi vagyont terheli, de a hitbizományosi birtokos fizeti. – Abban az esetben, ha a hitbizományi ingatlan után kivetett vagyonszállás fizetése földrészlettel történik, ezt a földrészletet a hitbizományi bíróságnak a hitbizományi leltárból törölni kell”¹⁸

Egy birtokosnak jogállástól függetlenül 1000 hold után 15%, 50 000 hold után földjének 20%-át kellett vagyonszállásként leadni. Nem tudjuk pontosan mennyi volt a hitbizományok által leadott vagyonszállás föld. Czettler Jenő egyik tanulmányában 100 800 kat.holdra becsüli, de akkor az a hitbizományi birtokoknak még a 10%-át sem érte el.¹⁹

Az valóban igaz, hogy az 1920-as években különböző okok miatt lényegesen csökkent a hitbizományok területe. Az 1920-as 1 105 000 kat.holdról 1930-ra 832 540 kat.holdra csökkent. Ez az ország egész területének 5,12%-át jelentette. A vagyonszállás és a földreform következtében lényegesen csökkent a szántóterület aránya, de némileg csökkent a rét és legelő is. Ha a 20. század három fő időmetszetében megnézzük a hitbizományi birtok művelési ágak szerinti megoszlását a következő képet kapjuk:²⁰

Terület	Háború		Földreform után 1930	
	előtt 1910 %	után 1920 %	%	kat. hold
szántó	29,0	43,6	36,89	307 161
kert	0,3	0,3	0,35	2 958
rét	8,0	8,4	8,17	67 970
szőlő	0,3	0,2	0,26	2 180
legelő	12,4	11,5	10,38	86 387
erdő	43,0	29,5	36,35	302 688
nádas	0,2	0,7	0,80	6 620
terméketlen	6,8	5,8	6,8	56 576
Összesen:				832 540

¹⁸ Magyar Törvénytár. 1921. évi törvények. Bp., 1922. 379.

¹⁹ Czettler Jenő: A Hitbizományról. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 321.

²⁰ Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1013.

Az egész ország művelési áganként részletezett területéhez viszonyítva a hitbizományi birtokok százalékos aránya a következő:

Terület	1910	1920	1930
szántó	3,3	4,9	3,14
kert	1,1	2,0	1,69
rét	3,4	7,9	5,87
szőlő	0,3	0,7	0,56
legelő	4,5	7,1	4,86
erdő	7,6	17,1	15,75
nádas	8,1	14,7	16,21
terméketlen	6,1	6,4	16,21
Az egész terület	4,8	6,8	5,12

Mindkét táblázatból jól látható, hogy 1920 és 1930 között elsősorban a földreform következtében a hitbizományi birtokoknak főleg a szántóterülete, illetve némileg a legelője csökkent.

A hitbizományi birtokok jelentős értéket termelő területei nem saját kezelésben, hanem bérletben voltak. Mint a fenti táblázatból látható, a birtokoknak mintegy 37%-a szántóterület volt és 36%-a erdő. Nyilván, hogy a kevesebb anyagi ráfordítást és kevesebb munkáskezet igénylő erdészetekeket kevésbé adták bérbe. Viszonylag jelentős volt a birtokok legelő és rét állománya is. Ha azonban nincs saját kezelésű birtoktest, akkor fölösleges a rét és legelő is.

Ezeket a területeket községi közbirtokosságok, vagy nagyobb gazdák szívesen bérbe vették. Ország részenként bérbe volt adva a hitbizományok összterületéből a Dunántúlon 33%, Az Alföldön 36,9%, az északi hegyvidéken 26,3%.²¹

Összességében a hitbizományok által bérbeadott terület 278 770 kat. hold volt, amelyből 185 210 kat. hold (66,4%) szántóföld). Ez a hatalmas terület zömmel nagybérlok kezén volt. A hitbizományi bérletek megoszlását 1930-ban, jól szemlélteti a következő táblázat:²²

²¹ Czettler Jenő: A hitbizományokról. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 522.

²² Kokovai Lajos: Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. In: Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 1016.

A bérlet nagysága kh.	Bérlők száma	Összes		Összesből szántóföld	
		Kat. hold	%	kat. hold	%
0–5	4.721	13.620	4,9	9.540	5,1
5–100	274	7.470	2,7	4.790	2,6
100–1000	241	100.320	36,0	68.780	37,2
1000 fölött	77	157.360	56,4	102.100	55,1
Összesen:	5.813	278.770	100,0	185.210	100,0

Tehát az 5 hold alatti bérlők bérleménye nem érte el az 5%-ot sem és területük átlaga 3–4 hold között lehetett. Ezek valószínűleg vagy a birtoktesthez szorosan nem kapcsolódó szórványterületek voltak, vagy valamilyen kapcsolatban voltak az uradalommal (pl. cselédek) és bérleményük beletartozott az illetményükbe. Az 5–100 hold közötti bérlőkategóriában a bérelt terület átlaga 30 hold, tehát ezeknek módosabb gazdáknak kellett lenni és az összes területhez viszonyítva itt a legalacsonyabb a szántóterület átlaga. A 100–1000 hold közötti bérlemények átlaga meghaladja a 400 holdat, ami már általában meghaladta a gazdagparaszti képességet is, ezek többsége feltételezhetően valamilyen szinten képzett agrárszakember volt.

Végül az 1000 hold fölötti bérlettel rendelkező 77 személy, amely az összes bérlemény 56%-át birtokában tartotta. Ezek már kimondottan tőkésbérlők voltak, akik évtizedekre bérelték a birtokot, a bért előre fizették, és nagyarányú beruházásokat végeztek. A birtokosok szempontjából érthető, hogy elsősorban az ilyen bérlőket helyezték előtérbe, azok számára viszont, akik a 20. században valamilyen megoldást szerettek volna találni a százezres szegényparasztság problémájára, a hitbizományi rendszer egy gyógyíthatatlan rákos daganat volt.

Az 1920-as években a hitbizományi birtok területének csökkenése ellenére a hitbizományi jellegű kötött birtok kiterjesztésének is tanúi lehetünk. Az 1920. évi XXXVI. tc. ugyanis létrehozta a paraszti családi birtokot. A törvény VIII. fejezetének 70–77. §-a „a családi otthont védő rendelkezések” hangzatos címet viseli. A 75.§ kimondja, hogy „A családi birtok létesítésekor, vagy annak átvételekor a családi birtok tulajdonosa az Országos Földbirtokrendező Biróság hozzájárulásával a végrendeletekre nézve előírt alakban kikötheti, hogy a családi birtok öröklés esetében, mint oszthatatlan egész egy örökösrre szálljon (oszthatatlan családi birtok). A családi birtoknak oszthatatlan minőségét a telekkönyvben fel kell tüntetni”²³

Az így létrehozott családi hitbizomány örököse az örökségre váró férfitagok legidősebb tagja, aki az örökség hozadékából eltartja a várományoso-

²³ Magyar Törvénytár. 1920. évi törvények. Bp., 1921. 263.

kat, vagy jussukat megváltja. Ez az egész törvényrész rendkívül messze állt a magyar paraszti örökösödési szokásoktól. Ez a fejezet nem váltott ki vitát a nemzetgyűlésben sem elfogadták minden vita nélkül. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy a földreform során akár egy esetben is sor került volna ilyen birtoktípus létrehozására.

A másik ilyen kötött intézmény a Vitézi Rend volt. Ezt Horthy kormányzó 1920. augusztus 10-én hozta létre azokból az I. világháború idején frontszolgálatot teljesítő hivatásos és nem hivatásos, volt, vagy tényleges katonákból, akik hősiességükért arany vagy ezüst vitézségi érem, vagy Károly-csapatkereszt kitüntetésben részesültek.

A bekerülés nem volt automatikus, hanem a megyei és városi törvényhatóságoknak kellett a névjegyzéket elkészíteni és felterjeszteni a Vitézi Székhez. "A névjegyzéknek a jogosultak névsorán kívül tartalmazni kell azok katonai kitüntetésének megnevezését, és ki kell terjeszkednie arra is, hogy az egyébként jogosultak a forradalmak és az úgynevezett tanácsköztársaság ideje alatt tanúsított magatartásuk miatt a vitézi telek adományozására nem váltak-e érdemtelenné".²⁴ A Vitézi Szék által elfogadott személyeket a kormányzó vitézzé avatta, s magánszemélyek, vagy közösségek által felajánlott földekből vitézi telket juttatott nekik. A vitézi telek is kötött forgalmú birtok volt, elidegeníthetetlen és megoszthatatlan. Csak az elsőszülött fiú örökölhette és vállalnia kellett az adománnyal járó kötöttségeket is.

Természetesen a vitézi telkeket is zömmel a földreform során kellett biztosítani. A tiszti telkek nagysága általában 40–50 hold, a legénységi telkeké 14–16 hold volt. A földjuttatások során 1938-ig a Vitézi Széknek 4325 esetben 70 337 kat. hold földet biztosítottak.²⁵

A hitbizományi törvény

Az 1920-as évek földreformtörekvései még le sem zárultak, amikor a gazdasági válság idején már új reformmozgalmak keletkeztek, és új koncepciók láttak napvilágot. Az OMGE, a nagybirtokosok érdekszövetsége és lapja a Köztelek állandóan arról cikkeztek, hogy itt nem paraszti elégedetlenségről van szó, hanem lelkiismeretlen gyűjtogatók tartják izgalomban a falusi szegénységet és követelnek újabb és újabb földreformot. Az OMGE-nak annyiban igaza volt, hogy a földhöz juttatott szegényparasztság a Nagy-Atádi-féle földreform keserű tapasztalatai után nem akart újabb megrázkódtatást. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság, amelynek 1930-ban be kellett

²⁴ M. Kir. Minisztérium 1920. évi 6650. ME. sz. rendelete a vitézi telekről. Magyarországi Rendeletek Tára. 1920. 393–399.

²⁵ *Kerek Mihály*: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 178.

volna fejeznie működését, 1936-ig évente több ezer, új birtokostól érkező lemondó, átruházó, visszavételt kérő ügyirattal foglalkozott. 1930 után nem alakult olyan ellenzéki párt, amely ne tűzte volna programjára az újabb földosztást és a hitbizományi birtokok kártérítés nélküli megszüntetését. Az 1930 őszen alakult Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt birtokpolitikai programjának első pontjaként követeli „a hitbizományok és összes kötött birtokok forgalmának szabaddá tételét”.²⁶

A magyarországi Szociáldemokrata Párt 1930 őszen elfogadott agrárprogramja ugyancsak első helyen követeli „minden hitbizományi és egyházi birtoknak teljes kisajátítását. Az egyházi és hitbizományi birtokok után kártérítés nem jár”.²⁷ A Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt – melynek Meskó Zoltán és gróf Pálffy Fidél volt a vezetője – 1932. júniusi alakuló programjában ugyancsak követeli a hitbizományok megszüntetését.²⁸

Az ugyancsak jobboldali beállítottságú (ifjabb Balogh István és gróf Festetics Sándor vezette) Nemzeti Szociális Magyar Dolgozók Pártjának 1933. decemberi programja óvatosabb formában megfogalmazva követeli „kártalanítás mellett kisajátíthatók a jelentkező földszükséglet arányában úgy szabad, mint a hitbizományi birtokok 500 kat. hold szántóföld egységet meghaladó részei”.²⁹

Végül ekkor indult harcba a népi írók ifjabb nemzedéke, akik szociográfiai munkásságukkal tevékenyen hozzájárultak egy megcsontosodott, elavult társadalmi rendszer meggyengítéséhez.

Mielőtt azonban a hitbizományi törvényt megnéznénk, néhány gondolat erejéig menjünk vissza az 1920-as évek közepére. 1925. november 18-ára a nemzetgyűlés elnöke pártközi értekezletet hívott össze a földreform végrehajtása ügyében. Az értekezleten Bethlen miniszterelnök is részt vett. A vitában az egyik ellenzéki képviselő azt javasolta, hogy a 2000 holdon felüli hitbizományokat sajátítsák ki földbirtokpolitikai célokra. Erre válaszolva Bethlen kijelentette, hogy a hitbizományokról szóló törvényjavaslatot rövidesen beterjesztik. „Nem lesz radikális hitbizományi reform – mondta – de mindenesetre olymértékű, hogy végrehajtása elegendő mennyiségű földet juttat majd egy egészségesebb birtokmegosztás lehetővé tételére”. Mint tudjuk, ebből az ígéretből semmi nem lett.³⁰ Gróf Bethlen István a két világháború közötti Magyarország kiemelkedő politikusa volt, Tisza Istvánhoz ha-

²⁶ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: *Gergely Jenő*. Második kiadás. ELTE-Eötvös Kiadó. Bp., 2003. 179.

²⁷ Magyarországi pártprogramok... 161.

²⁸ Magyarország pártprogramok... 272.

²⁹ Magyarország pártprogramok... 307.

³⁰ *Nagy József*: Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között. Eger, 2003. 150.

sonlóan azonban szemben állt mindenféle földreform gondolattal. Amikor 1921 áprilisában elfoglalta a miniszterelnöki széket a földreformtörvény már elfogadott volt. Tisztában volt azzal, hogy a háború és forradalmak után a parasztság lecsendesítése érdekében a törvényt végre kell hajtani. Különösen azonban nem támogatta, csak 1927-től, amikor világosság vált, hogy állami beavatkozás nélkül az egész csődbe megy. Bethlennek az volt a véleménye, hogy a magyar örökösödési rendszer mellett akármilyen radikális reformot hajtanak végre, egy-két generáción belül újra apró parcellák lesznek, az agrárgazdaság pedig rönkre megy. Ő inkább az ipart akarta fejleszteni, hogy a mezőgazdasági munkaerő fölösleget ott vezesse le, de a nyersanyagokban és tőkében egyaránt szegény trianoni Magyarországon ez is nehéz feladat volt. Bethlen azonban nem csak miniszterelnök volt, hanem egyúttal az Egységes Párt vezére is, ő volt a „gazda”, s a konzervatív többségű és irányítású párt akkor is az ő szavára hallgatott, amikor 1931-ben lemondott a kormányfői tisztségéről.

Horthy kormányzó 1932. október 1-jén nevezte ki Gömbös Gyulát miniszterelnökké. A politikai erőviszonyokkal Gömbös is tisztában volt. Igaz ugyan, hogy Bethlen az egységes Párt október 27-i értekezletén lemondott a pártvezérségről és a párt is átalakult Nemzeti Egység párttá, melynek új vezérkara lett, többségük azonban Bethlen ember volt. Hasonló volt a helyzet Gömbös első kormányában is. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy Gömbös kormányelnökségével új generáció és új szemlélet vette át az ország irányítását, amely fokozottabban figyelembe vette az 1930-as évek Magyarországának gazdasági és politikai realitását. Gergely Jenő Gömbös Gyula politikai pályaképéről írt művében Gömbös miniszterelnöki tevékenységét így értékeli: „ha megszabadítjuk a Gömbös-képet a későbbi történelem viszszavetített árnyaitól, amelyeket sokan neki tulajdonítanak, vagy legalább³¹ is okozójának tartanak, akkor másképpen néz ki. Az objektív értékelés során aligha lehet elhallgatni Gömbös kormányzásának kétségtelen eredményeit, sőt mi több sikereit, miközben természetesen az árnyoldalait, kudarcait is számba kell venni”.

Az 1932 októberében elkészült Nemzeti munkaterv Mezőgazdaság és Birtokpolitika című fejezetének három pontja foglalkozott földbirtokpolitikai kérdéssel. „51. Telepítési politikánk: A birtokmegosztás egészséges kialakításának előmozdítása végett egészséges telepítési politikai kezdeményezésére és végrehajtására fogunk törekedni. Ebbeli törekvésünkben magasabb nemzeti érdeket tartva szem előtt, vigyázni fogunk arra, hogy a termelés folytonossága és eredményessége csorbát ne szenvedjen. 52. Telepítési alap

³¹ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp., 2001. 219.

létesítése: Birtokpolitikai és telepítési célokra az állami elővásárlási jog gyakorlása kapcsán megfelelő telepítési alapot kívánunk létesíteni.

53. A hitbizományi rendszer reformja és kiterjesztése. A hitbizományi rendszert megfelelő korrektívumoknak kívánjuk alávetni. Ki akarjuk azonban terjeszteni ezt a rendszert a kis- és középbirtokokra is”.³²

Kétségtelen, hogy telepítés és a hitbizományi kérdés egymással szoros összefüggésben volt. Mint korábbi lapokon láthattuk már 1930-tól politikai pártok és szervezetek tömegesen követelték az újabb földosztást és különösen a hitbizományi birtokok megszüntetését. A kormány okulva az 1920-as évek földreformjából maga akarta a felosztandó földterületeket kisajátítani és a juttatottaknak a termelési feltételekhez szükséges felszerelést biztosítani. Erre pedig a gazdasági válság időszaka nem volt alkalmas. A földbirtokpolitikai törvények első konkrét felvetésére 1934 júliusában Pannonhalmán az apátság vendégeként ott tartott háromnapos, nem hivatalos kormányülésen került sor.³³ Valószínűleg itt határoztak arról is, hogy 1936-ban először a hitbizományi, majd utána a telepítési törvényjavaslatot terjesztik a törvényhozás elé. Már a kortársakban felmerült a kérdés, hogy tulajdonképpen miért volt szükség ennek a törvények létrehozására, amely kisebb módosításoktól eltekintve alapvető változásokat nem hozott, sőt a hitbizományi kisbirtokról szóló fejezettel még inkább megszilárdította a hitbizományi rendszert. Kerék Mihálynak, az 1930-as évek kiváló agrárpolitikusának az a véleménye, hogy „a javaslat az első pillanattól kezdve világosan és félreérthetetlenül mutatta, hogy a kormány szándéka ezzel a kezdeményezéssel nem birtokpolitikai célra irányult, hanem magát a hitbizományi intézményt akarta megreformálni. Tény, hogy a reformmal teljes mértékben sikerült nemcsak a hitbizományi intézményt megmenteni, hanem sikerült vele együtt a birtokpolitika elől elvonni a hitbizomány által védett óriási területeket is. Minden egyéb kommentár, amelyet hozzáfűznek, nem egyéb hangulatkeltésnél”.³⁴

„A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról” szóló törvényjavaslatot az igazságügyminiszter 1935 október 17-én terjesztette be a képviselőház elé, ahol hosszadalmas vita után 1936 február 13-án fogadták el, az 1936. évi XI. tc kihirdetésére azonban csak május 19-én került sor.³⁵

Az összesen 114 §-ból álló törvényt, amely lényegében a hitbizományi örökösödési rendszert oldja fel némileg néhány pontban össze lehetett volna foglalni. A törvény a hitbizományi kötöttség alatt álló ingatlan maximális területét csak a mezőgazdaságilag művelhető részeknél veszi figyelembe.

³² Magyarországi pártprogramok... 295.

³³ Gergely Jenő: i. m. 271.

³⁴ Kerék Mihály: i. m. 256.

³⁵ Magyar Törvénytár 1936. évi törvények. Bp., 1937. 137.

Elvileg a kötöttség alatt maradó mezőgazdasági ingatlan terjedelmét 30.000 korona kat. tisztajövedelmű földben állapítja meg, gyakorlatilag azonban azt az engedményt teszi, hogy a feloldott mezőgazdasági rész nem lehet több mint az egész mezőgazdasági terület 70%-a. Az 5.§ pl. kimondja: „Egész terjedelmében továbbra is hitbizományi ingatlanok kat. tiszta jövedelme harmincezer koronánál nem több”.³⁶

Tehát lekötött mezőgazdasági ingatlan maradt az addigi terület 30%-a.

A hitbizományi kötöttség alól felszabadult részek az akkori hitbizományi birtokos halála után kerültek felosztásra a várományosok között, de azokat a felszabadítás után hat évig elidegenítési és megterhelési tilalom korlátozta, nehogy azonnal piacra kerüljenek.

„Az elidegenítési tilalom a kisajátítást, a telepítési célra jogszabályon alapuló igénybevételt nem gátolja”.³⁷

Számítások szerint a hitbizományi törvény elfogadása után a Magyarországon lévő 823 324 kat. hold területének 463 636 kat. holdnyi mezőgazdasági művelés alatt álló (szántó, rét, legelő) részéből mintegy 230 000 kat. holdnyi terület szabadult fel a hitbizományi kötöttségek alól.³⁸ A még ugyanebben az évben elfogadott telepítési törvény azonban ebből a területekből nem sokat vett igénybe.

A hitbizományi törvény utolsó, s egyben legvitatottabb fejezete a hitbizományi kisbirtok intézménye, amely eddig teljesen ismeretlen fogalom volt a magyar földbirtokpolitikában.

A törvény 81.§-a kimondja: „Hitbizományi kisbirtokot csak mezei gazdálkodás céljára szolgáló oly ingatlanokból lehet alapítani, – beleértve a lakóház céljára szolgáló ingatlant is – amelynek tiszta hozadéka egy mezei gazdálkodással foglalkozó falusi család eltartására elegendő, amelyek s amelyek területe legalább harminc kataszteri hold és kataszteri tiszta jövedelme együttvéve kétszázötven koronánál nem kevesebb és ezer koronánál nem több”. A hitbizományi kisbirtokra egyébként örökösödési és igazgatási szempontból ugyanazok a jogszabályok voltak érvényesek, mint a nagybirtokra.

A korszak agrárpolitikai szakértői már a törvény elfogadása idején erősen vitatták a hitbizományi törvény ilyen irányú kiterjesztését. Rácz Lajos azt írja egyik tanulmányában: „A hitbizományi kisbirtok mását a német Erbhor intézményében találjuk meg. A javaslat az intézmény létesítését mint a káros egykerendszer fékezőjét tünteti fel. Ezzel ellentétben sokan azt vitat-

³⁶ 1936:XI.tc. 5.§.

³⁷ 1936:XI.tc. 19.§.

³⁸ Rácz Lajos: Birtokpolitikai reformjavaslatok. In: Társadalomtudomány, 1935. 274.

ják, hogy az intézmény tulajdonképpen az egyke törvényesítése, vagy legalábbis alkalmas arra, hogy a népben ilyen hitet ébresztessen”.³⁹

Valóban az 1930-as évek közepén különösen a dél-dunántúli falvakban már pusztított az egyke. Ennek alapvető oka valóban a paraszti birtokelaprózódás megakadályozása volt. A magyar parasztság évszázados örökösödési szokásai azonban több gyermek esetében az ilyen megkülönböztetést nem ismerték el. Ráadásul a törvény ezt a lényegében cselédi szolgálatot törvénybe foglalva természetesnek tartja: „A hitbizományi kisbirtokos köteles birtokelődei özvegyének és keresőképtelen kiskorú leszármazóinak a hitbizományi kisbirtok viszonyaihoz, mert tartást és a leányivadékok férjhezmenetele esetében kiházásítást szolgáltatni, amennyiben ezek elegendő vagyon és jövedelem hiányában erre rászorulnak és a törvény értelmében eltartásukra köteles és arra szorítható rokontól, vagy házastárstól eltartásban nem részesülhetnek. – Ugyanily feltételek mellett az előd keresőképes és nagykorú leszármazói is követelhetnek a hitbizományi kisbirtokostól a hitbizományi kisbirtok viszonyainak megfelelő tartást, a leányivadékok pedig kiházásítást; kötelesek azonban a hitbizományi kisbirtok gazdasági megművelésében vagy az azzal kapcsolatos háztartási teendőkben a hitbizományi birtokos családfői irányítása mellett munkájukkal családtagokként oly módon közreműködni, amint az olyan birtokon végzendő munkálatokban az adott helyi és egyéb körülmények szerint a családtagok részt venni szoktak. – A tartás a hitbizományi kisbirtokos háztartásában természetben jár és pénzben csak akkor követelhető, ha természetben való kiszolgáltatása a hitbizományi kisbirtokos hibájából vált lehetetlenné”.⁴⁰

Megdöbbenő, hogy az ország vezető politikusai, törvényhozói mennyire nem voltak tisztában a magyar földművelő lakosság népi jogszokásaival és lelkivilágával. Egy 30–40 holdas gazdálkodó falun megbecsült gazda volt, különösen, ha értett a gazdálkodáshoz és öröklött földjét még gyarapította is. Még az 1930-as években is valóságos tartalma volt annak a mondásnak, hogy „suba-subához, guba-gubához”, ami azt jelentette, hogy a családalapítás előtt álló gyerekeknek hasonló vagyonú párt illetett választani.

De hitbizományi kisbirtok esetén hiába a család tulajdonában van a birtok, egy személy a „gazda” akinek „családfői irányítása mellett” ingyen munkájukkal, természetbeni ellátás mellett részt vehettek a mezőgazdasági munkában. Ez lealázóbb és kiszolgáltatottabb helyzet lett volna mit a gazdasági cselédeké, akiknek a természetbeni juttatáson felül szerződésben biztosított pénzbeli juttatásuk is volt. Nincs tudomásunk arról, hogy ez a torzszülött törvény akár néhány esetben is alkalmazásra került volna.

³⁹ Rácz Lajos: i. m. 274.

⁴⁰ 1936:XI.tc. 91.§.

A hitbizományi törvény tulajdonképpen elérte célját. Fenn is tartotta a hitbizományt, meg nem is. 30%-át változatlanul megkötötte, de 70%-át előbb-utóbb megnyitotta a várományosok előtt. Tulajdonképpen azoknak volt szerencsájük, akik már a hat éves tilalmi idő alatt valamilyen módon hozzá jutottak tulajdonrészükhöz, mert akkor a háború alatt birtokukat még pénzzé tudták tenni. Aztán jött 1945 és a radikális földreform a többi nagy-birtokkal együtt a hitbizományi rendszert is eltörölte.